

JAUME I: UNA VALORACIÓ DEL REGNAT¹

JOSEP MARIA SALRACH
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

L'objectiu d'aquest article és fer un balanç del regnat de Jaume I. El mètode consisteix a examinar la situació interior i exterior al principi i al final del regnat. De la comparació entre ambdues situacions es desprèn un balanç positiu des del punt de vista de la història general de la Corona d'Aragó. És un balanç que s'emmarca en les coordenades de l'època medieval, però Jaume I és un rei molt present en la memòria dels historiadors i erudits de l'Aragó, Catalunya, València i fins i tot de Castella; per això se'n fa una segona valoració. Aquesta valoració és l'estat de l'opinió pública contemporània sobre Jaume I. Finalment, l'article acaba amb una reflexió personal de l'autor sobre la figura i obra de Jaume I.

PARAULES CLAU

Jaume I, política, guerra, violència, rendiments.

James I, an evaluation of the reign

ABSTRACT

The objective of this article is to make an evaluation of the reign of James I. The method consists on comparing the political situation inherited by the king with the legacy at the reign's end. The comparison between both situations results as a positive evaluation from the point of view of the general history of the Crown of Aragon, framed in the limits of the Middle Ages. Although James I is a very present king in the memory of the scholars and, in a certain way, of the people from Aragon, Catalonia, Valencia and even Castilla. It is for this reason that a second evaluation is done, as a result of the contemporary opinion about James I. The article finishes with a personal reflection of the author about the figure and act of James I.

KEY WORDS

James I, policy, war, violence, productivity.

1. Agraïxo a Neus Ballbé que s'hagi prestat generosament a revisar i corregir el text d'aquesta conferència.

No és fàcil valorar el regnat de Jaume I. No ho és perquè s'ha escrit molt sobre el personatge i el seu temps i perquè, en la formació dels historiadors de la meua generació, s'entrecreuen, per herències rebudes i recerques pròpies, òptiques diferents i fins contradictòries que en dificulten el diagnòstic. Per mirar de treure'n l'entrellat, proposo fer el que en diríem una operació aritmètica: examinar la situació de partida a principis del regnat, a continuació observar la situació a la mort del rei i, finalment, fer un balanç comparatiu per concloure amb una valoració.

LA CORONA ALS INICIS DEL REGNAT

Jaume I no sembla haver tingut en gaire estima el seu pare Pere el Catòlic. Encara que victoriós a Las Navas de Tolosa (1212), Pere es va fer matar per imprudència a Muret (1213), i va deixar al seu fill, d'aleshores cinc anys, una herència de deutes, empenyoraments i manipulacions monetàries, i una situació política molt compromesa. El problema primer i més immediat va ser la falta d'autoritat. Pràcticament, fins al 1225, a causa de la seva minoria d'edat, Jaume I va estar absent del govern, que va exercir un consell de regència integrat per nobles i prelats poderosos. Aquells anys, els oncles del rei, Sanç i Ferran, potser van ambicionar la corona, mentre la noblesa, en situació de virtual anarquia, es dividia en bàndols que pugnaven per controlar el consell de regència i la persona mateixa del jove monarca. Catalunya i Aragó potser van estar llavors a punt de separar-se i segurament Jaume I no va estar exempt de perill. Probablement, la intervenció de l'Església i el paper dels templers van ser decisius per evitar mals majors.

La fase culminant d'aquesta etapa crítica devia ser després de la boda del rei amb Elionor de Castella, el 1221, quan Jaume I tenia tretze anys i Elionor uns disset o divuit. Llavors, durant quatre anys, la jove parella va estar a Saragossa, a mans de la noblesa, que disposava sense control dels feus i honors del regne aragonès. No va ser fins a la primavera del 1225, recent complerts els disset anys, que Jaume, acompanyat d'Elionor, va deixar Saragossa i es va encaminar cap a Catalunya, on va tenir Corts amb els catalans a Tortosa (abril del 1225), reunió de la qual en derivaria l'intent fracassat de conquesta de Peníscola. La historiografia està d'acord a considerar aquests fets (Corts de Tortosa i setge de Peníscola) com a manifestació de la majoria d'edat del rei i dels inicis del seu govern personal.

Situació interior

Quina era la situació interior d'Aragó i Catalunya aquells anys? Començarem per examinar la situació politicoterritorial. Tot el territori que avui coneixem com l'Aragó, llevat d'Albarrasí, que no seria incorporat fins al 1284 (per Pere el Gran), pertanyia a la sobirania del rei. Les últimes grans conquestes a Aragó eren les del temps de l'avi de Jaume I, el primer comte-rei Alfons el Cast, la dècada de 1160-1170, uns

cinquanta anys enrere, quan es va completar la incorporació del Matarranya i la zona de Terol.

La situació política a Catalunya era més complicada, herència del passat carolingi que havia conduït a una pluralitat de sobiraniaes comtals. Tot i que, com a Aragó i una mica arreu, les senyories feudals limitaven l'acció de l'autoritat reial en els seus territoris, Jaume I, com a cap de la Casa Comtal de Barcelona, era, de fet, sobirà de la major part de Catalunya: dels comtats originaris de la dinastia (els de Barcelona, Girona i Osona) i també dels comtats que els seus predecessors, Ramon Berenguer III i Alfons el Cast, havien afegit per pactes a aquest nucli central (els comtats de Besalú, Cerdanya, Rosselló i Pallars Jussà), i dels territoris de Tarragona, Tortosa i Lleida que Ramon Berenguer III i, sobretot, Ramon Berenguer IV havien guanyat a l'Islam uns setanta anys enrere. Dins dels límits de l'actual Catalunya només restaven al marge de la sobirania de Jaume I els comtats del Pallars Sobirà, Urgell i Empúries. Pallars i Empúries tenien la seva pròpia dinastia comtal, originària dels temps carolingis, però vinculada al Casal de Barcelona per pactes feudals. El comtat d'Urgell es trobava llavors en una situació delicada, disputat pels que es consideraven hereus del comte Ermengol VIII, mort el 1209: la seva filla Aurembiaix, a qui feia costat Jaume I, i Guerau de Cabrera, el noble més poderós del comtat, que havia aprofitat la minoritat de Jaume I i la indefensió d'Aurembiaix per exercir la dignitat comtal.

Des del punt de vista social, els tres estaments característics de la societat feudal estan a principis del segle XIII més en la realitat que en el dret. Els més poderosos són encara la noblesa i l'Església, que posseeixen terres i senyories, col·laboren en el govern i assisteixen a les assemblees de pau i treva, que potser ja podem anomenar *Corts*. Entre ells, nobles i clergues tenen diferents fronts oberts: disputen per la influència sobre el gran poder, el central, i arrossegueu dels segles XI i XII, quan es produí el canvi feudal, un conflicte general entre ells per la percepció i distribució del delme, i nombrosos conflictes locals pel control de les terres i els homes i per la sostracció corresponent. Les *querimoniae* dels segles XI i XII en són testimoni. Malgrat la semblança, quant a les bases materials del poder, el capteniment de nobles i clergues és diferent. L'Església, pels seus fins espirituals, està interessada en la pau i el reforçament de l'autoritat reial, i per això sempre o quasi sempre es mostra disposada a ajudar el rei. En el si de la noblesa, en canvi, els interessos particulars prevalen sobre els generals. La burgesia, per la seva banda, té ja un considerable pes econòmic, però aquesta realitat encara no té una plena encarnació institucional. Per exemple, la burgesia no governa amb prou autonomia les ciutats, perquè hi resta sotmesa als agents senyorials o del rei: batlles i veguers. A principis del regnat, també, el suport financer de la burgesia a la política exterior de la monarquia no és requerit o ho és excepcionalment i, per tant, la intervenció dels ciutadans en el disseny d'aquesta política és nul·la.

A la base de la societat, el gruix se l'emportava la pagesia, que al segle XIII havia intentat frenar la pressió senyorial apel·lant a la monarquia, però sense sortir-se'n.

Estava, doncs, a principis del segle XIII, a mans dels senyors que li prenién l'excedent i se la disputaven. Tanmateix, la situació no era uniforme arreu. Ben al contrari, hi havia diferències entre senyories i entre famílies dins de les mateixes senyories. A Catalunya segurament ja es perfilava alguna diferència general entre els pagesos de la Catalunya Vella i els de la Nova, en el sentit que les servituds semblaven estendre's més a l'una que a l'altra. També a la Catalunya Vella, on el sistema de l'hereu s'estenia, els masos enviaven el sobrant de pobladors cap a les viles i ciutats, i cap a les terres de la Catalunya Nova on, per fixar-los a la terra, se'ls oferien avantatges fiscals i jurídics. Fruit de les conquestes a tota la vall de l'Ebre, i a les terres aragoneses de Terol, hi havia una important minoria musulmana.

El creixement de la producció agrícola havia estat essencial. S'havia iniciat al segle IX i s'havia mantingut mercès a l'increment de la superfície cultivada, guanyant terres a l'erm o al veí musulmà. Precisament aquesta expansió dels conreus és el que havia permès a catalans i aragonesos superar les crisis característiques de les societats agràries, i frenar temporalment la tendència al decreixement, pròpia de l'època preindustrial, quan les societats vivien sotmeses als límits imposats per l'antic règim biològic, caracteritzat pel consum, quasi exclusiu, d'energia solar fotosintètica. El resultat de la fase llarga de creixement, cap al 1200, era, per comparació amb segles anteriors, l'increment de la població, una major divisió del treball i un més gran desenvolupament de les forces productives, perceptible en la xarxa, encara incompleta, de mercats i fires, i el major protagonisme de menestrals i mercaders. L'intercanvi, que sobretot era interior, de curt abast i amb producció pròpia, es feia amb la moneda de billó com a instrument, és a dir, el diner jaquès i el diner quaternal, que contenia un 33 % de plata i quasi pesava un gram.

També llavors, a finals del segle XII i principis del XIII, la cultura escrita seguia essent quasi exclusivament qüestió de clergues, que, com cal suposar, escrivien en llatí. Ells mateixos eren els escrivans que formalitzaven els contractes dels homes de la producció i del negoci, i que redactaven les escriptures del món pagès. Tret potser d'algun text escadusser, de literatura catalana pròpiament no n'hi havia. L'única producció literària no llatina era la poesia trobadoresca en llengua provençal. L'art mostrava així mateix el pes de la tradició, però també l'aplicació de noves solucions, com les dels cistercencs als monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona. Els monjos cistercencs que hi professaven eren, d'alguna manera, l'expressió espiritual d'un món encara rural, talment com els cavallers dels ordres militars, que creien poder sublimar per la pregària les activitats guerres d'aquella societat.

Relacions exteriors

Si de l'interior desviem ara la mirada cap a l'exterior, nord enllà, direm que la derrota de Muret (1213), seguida de les amenaces papals d'excomunió contra Sanç,

l'oncle regent, per voler defensar els interessos dinàstics a Occitània, comprometien la política tradicional del Casal de Barcelona en aquestes terres. I, com que darrere de Simó de Montfort i del Papa hi havia les pretensions expansives de la monarquia francesa, el futur polític de la Corona era aquí problemàtic. Tanmateix, la sobirania directa de Jaume I sobre Montpeller, herència de la seva mare, i la presència d'una branca del Casal de Barcelona a la Provença, juntament amb el domini d'Aquitània per la monarquia anglesa, enemiga de la Casa de França, permetien alimentar l'esperança de redreçar algun dia el rumb de la política catalanoaragonesa al nord dels Pirineus.

Cap a ponent, les relacions de la Corona amb els regnes de Castella i Navarra també tenien la seva complexitat. Els comtes de Barcelona i reis d'Aragó, des del mateix Ramon Berenguer IV (príncep d'Aragó, en el seu cas), no podien oblidar que els seus predecessors, els reis d'Aragó, havien regnat a Navarra fins a la mort d'Alfons I el Bataller, el 1134. L'amenaça militar i l'acció diplomàtica es conjuminarien des de llavors per tal d'intentar forçar el retorn de Navarra, però el país veí era esmunyedís i es resistia. El poderós regne de Castella podia ser per aquest propòsit un aliat car, amb qui repartir-se Navarra, o un enemic, si aspirava a annexar-la en solitari. Per evitar-ho i aconseguir recuperar almenys una part del territori navarrès, els comtes-reis s'havien fet aliats dels reis de Castella, contra Navarra i contra al-Àndalus, i havien pactat amb ells el repartiment.

Cap al sud, les relacions amb al-Àndalus s'havien enverinat, especialment d'ençà mitjan segle XI, quan al règim de les paries (consubstancial a la divisió d'al-Àndalus en regnes de taifes) l'havia seguit l'expansió aragonesa fins a la vall de l'Ebre, la invasió almoràvit de finals de segle i les posteriors conquestes d'aragonesos i catalans, ja la primera meitat del segle XII, a les quals seguiria la invasió almohade. Els almohades, com temps abans els almoràvits, es proposaven defensar la Casa de l'Islam i frenar, si no fer recular, els exèrcits cristians. Els reis de Castella, Navarra i Aragó van percebre l'amenaça i per això, circumstancialment units, van derrotar els almohades a Las Navas de Tolosa (1212). L'acció militar resultaria decisiva perquè, arran de la derrota, el front musulmà es va esfondrar i al-Àndalus es va dividir de nou en regnes de taifes.

Cap a l'est, a la Mediterrània i a Itàlia, la presència política dels comtes de Barcelona i dels mateixos reis d'Aragó no era irrellevant. En el passat hi havia hagut contactes, negociacions diplomàtiques i aliances dels comtes amb Gènova, Pisa, Roma i Sicília, amb resultats tan espectaculars com la campanya conjunta de Ramon Berenguer III i forces pisanes contra els musulmans de Mallorca el 1114, i l'expedició de Ramon Berenguer IV i els seus aliats de Montpeller, Gènova i Pisa a Almeria, el 1147. El mateix Pere el Catòlic, seguint les petjades del seu predecessor, el rei Sanç Ramires d'Aragó, que cent anys abans s'havia encomanat amb el regne al Papa, viatjà a Roma per fer-s'hi coronar (1204), un acte del qual potser volia treure alguna

forma de suport papal per a la seva política occitana, enverinada per la qüestió del catarisme. No menys important, en el vessant mediterrani de la política catalanoaragonesa, va ser el matrimoni de Constança, germana del comte-rei Pere el Catòlic, amb Frederic II, rei de Sicília (1209). Les relacions entre el Casal de Barcelona i els reis sicilians es remuntaven al segle XI, quan a l'illa governava la dinastia normanda dels Hauteville. Dels contactes, ja n'havien derivat aliances matrimonials i ajuts militars, que ara amb els nous reis, els alemanys de la Casa Hohenstaufen, es repetirien. El Papa, que en teoria era senyor feudal de Sicília i Aragó, va fer de mitjancer amb l'objectiu d'aconseguir que Frederic II, el seu pupil, que el 1198 havia heretat Sicília, rebés l'ajut de Pere el Catòlic per redreçar l'autoritat reial a l'illa. Primer, el 1202, es va pactar el matrimoni de Frederic amb Sança, germana del comte-rei, però finalment, el 1209, es va formalitzar l'enllaç amb Constança, l'altra germana, que va arribar a Sicília acompanyada dels cinc-cents cavallers promesos.

Més o menys aquesta era la situació interior i exterior de la Corona, és a dir, d'Aragó i Catalunya, a principis del segle XIII, quan començava el regnat de Jaume I. Quin era el panorama setanta anys després, a finals del regnat?

LA SITUACIÓ A FINALS DEL REGNAT

Quan Jaume I va traspasar a València a principis d'estiu del 1276, després de seixanta-tres anys de regnat, deixava als seus fills una herència molt més gran i rica que l'heretada del seu pare. Si la missió dels reis era pilotar la nau i fer la navegació més segura per oceans més grans, és clar que ho havia aconseguit. Podia morir tranquil pensant que havia arribat més lluny que cap dels seus avantpassats. Però no ho havia fet tot tal com calia. Qui sap si en algun moment va ser conscient que l'obstinació a dividir els regnes entre els fills, que tants problemes li havia portat, seria una herència enverinada per a la seva descendència. Qui sap si no es va penedir del tracte generalment contemporitzador que havia donat a la díscola noblesa, i que també seria herència enverinada: en efecte, Jaume I, que no havia sabut posar un límit al poder de la noblesa, deixava al seu principal hereu el problema irresolt de la distribució del poder.

L'avantatge en el traspàs és que, a diferència de seixanta-tres anys enrere, no era prematur, més aviat al contrari. Pere el Gran, l'hereu principal, feia anys que esperava l'herència. Havia tingut temps de preparar-se ocupant càrrecs de govern, des dels quals no s'havia estat de dissentir de certes actuacions del seu pare. Així, en contrast amb el 1213, quan la minoria d'edat de Jaume I va propiciar un període d'inestabilitat, ara, el 1276, no hi hauria interinitat: l'hereu de la Corona tenia trenta-cinc anys, ambició, capacitat i un projecte propi de govern.

La qüestió ara és veure què deixava Jaume als seus descendents i en quin estat ho deixava. Per facilitar i abreujar la valoració final, ho farem tenint present la situa-

ció de partida, és a dir, la que el rei havia heretat seixanta-tres anys enrere. Començarem per la situació interior.

Situació interior

Al Regne d'Aragó i al principat de Catalunya, herència del pare, i a la ciutat de Montpeller, de la mare, Jaume I hi havia afegit les conquestes personals: l'illa de Mallorca (amb la d'Eivissa, que havien guanyat els seus vassalls) i el regne de València fins al port de Biar. Dins de Catalunya sobreviuen com a comtats teòricament independents els del Pallars Sobirà, Urgell i Empúries, encara que els vincles amb la monarquia eren més forts que abans. El govern de la Corona i els seus territoris també semblen més ben articulats. Pensem en les institucions centrals (cúria, majordom i canceller), les assemblees parlamentàries, el govern territorial, amb els seus alts responsables (procuradors), i els funcionaris locals (veguers, batlles i jutges).

Més important i significativa havia estat l'evolució social, vinculada en reciprocitat a l'obra del monarca. Els tres estaments van assolir llavors, durant el segle XIII, un primer estadi de maduresa institucional i política. El diàleg parlamentari i la praxi pactista van ser més fluids i decisius, de manera que la realitat va entrar més en el dret.

En general, el rei no va interferir en les relacions entre els senyors i els seus vassalls en el marc de les senyories, però va propiciar una sortida o intent de sortida a les crisis curtes recurrents i al tren secular de decreixement propi de les societats agràries llançant la seva gent a la conquesta i poblament de Mallorca i València. L'argument simple, però no irreal, que, això no obstant, oblida el motor de fons causant de quasi totes les guerres en societats agràries, ja el coneixem: són, per a l'època feudal, les ambicions de poder i riqueses dels estaments. L'acció militar enfora dels regnes originaris, precedida de disposicions de pau i treva a dins, va alleugerir la conflictivitat interior, mentre la tasca de juristes i notaris fixava amb més precisió els drets dels senyors sobre els seus pagesos.

Les relacions entre la noblesa i l'Església, tradicionalment tan conflictives, van entrar també en un terreny de més entesa, si més no perquè, en les noves terres de conquesta, el delme va ser més ben repartit.

La convocatòria de Corts, amb assistència de nobles, prelats i ciutadans, per aplegar esforços i decidir grans empreses militars d'interès comú, va enfortir la comunitat política, va fer néixer potser dins dels grups dirigents un sentiment de pertinença focalitzat en la figura del monarca i va donar o obrir al rei i als ciutadans un nou camp d'acció política. En efecte, rei i ciutadans van encetar una mena de diàleg polític i econòmic profitós per a ambdues parts i destinat a perdurar. El monarca va donar-los privilegis i franqueses, que van configurar els règims municipals de les viles i ciutats del domini reial, i, a canvi, els ciutadans, mitjançant la concessió de sub-

sidis, donatius o ajuts, es van convertir en el principal aliat del rei i el més fort sostenidor de la seva política.

L'entesa amb la noblesa, en canvi, era més difícil. Jaume I ja ho havia explicat al seu gendre Alfons X de Castella: els nobles tendien a anteposar els interessos de grup als generals dels regnes. La minoritat del rei ho havia propiciat i després les empreses militars, emmascarat. Però, acabades les conquestes, a finals del regnat, les relacions s'havien agrit. Tota manera, en el pla de la correlació de forces interior, Jaume I deixava al seu hereu una herència millor que la rebuda: una monarquia més forta i uns recursos més grans. Hi contribuïa el marc institucional de les Corts, més desenvolupat; l'aliança, diríem estratègica, amb els homes de les ciutats i la particular configuració del regne de València on els interessos reials prevalien.

A la base de la piràmide social, la pagesia, grup social majoritari, experimentava una evolució, en cert sentit, contradictòria: la cristiana originària millorava de condició globalment mentre la musulmana, incorporada amb les conquestes, empitjorava respecte de la seva situació anterior. A la Catalunya Vella, la pràctica notarial, amb la consolidació de l'heretament, donava garanties a la pagesia sobre la possessió del mas i la terra, al mateix temps que consolidava el domini senyorial mitjançant l'avanç de les servituds, però a les Illes i al Regne de València les servituds de la pagesia cristiana no existien, mentre que a la Catalunya Nova no crec que fossin tan importants com a la Vella, si no és que ja retrocedien. En conjunt, doncs, més llibertat i més accés a la propietat de la terra.

La menestralia, per la seva banda, havia assolit un grau notable de maduresa. Ho palesen les institucions corporatives (gremis i confraries), mentre que els mercaders, després d'haver fet l'experiència del comerç interior per fires i mercats, i haver-se iniciat en el comerç mediterrani, es van llançar més decididament, durant el segle XIII, a la conquesta de posicions en els mercats internacionals, mediterranis i continentals. L'encunyació del gros de Montpeller, com a antecedent del croat, pot considerar-se llavors com un experiment en la recerca d'un valor de canvi adequat per a aquest comerç, i les disposicions proteccionistes del rei per afavorir el transport en naus catalanes més el privilegi concedit a Barcelona de nomenar còsols d'ultramar, poden considerar-se el reconeixement institucional d'aquesta puixança de la mercaderia.

En mirada retrospectiva, el panorama etnocultural també havia canviat. Ara, a finals del regnat, hi havia en el conjunt de la Corona una minoria musulmana, que era majoritària entre els treballadors de la terra al Regne de València, i potser també entre la població esclava de Mallorca.

En matèria d'economia, el *trend secular* havia estat de creixement en tots els ordres, en el ben entès que l'agricultura, en què treballava la major part de la població, seguia essent el sector que més volum de producció aportava. Des del creixement intravertit dels segles IX i X, l'agricultura havia injectat excedents suficients per

fer renéixer les ciutats amb les seves activitats diferenciades durant els segles XI i XII, de manera que al segle XIII la demanda urbana ja devia ser un estímul per a la producció agrícola. És clar que, com dèiem abans, el sector agrícola només havia pogut protagonitzar aquesta fase llarga de creixement mercès a la gradual incorporació de noves terres per al conreu. En aquest sentit, les conquestes de Jaume I i l'emigració de pobladors cristians cap a elles retardaria l'inevitable col·lapse del sistema agrari a la Corona. No m'entretinc a parlar de la manufactura, perquè, per molt important que fos, i encara que per la demanda estimulés la producció agrària dels entorns urbans, no ho era prou per generar una sinergia global capaç de dinamitzar tota l'estructura econòmica: vull dir que d'aquells tallers artesanals familiars no podia sortir una massa treballadora i una dinàmica d'alces salarials que permetés als pagesos aconseguir compensacions més altes pels seus productes.

Més necessari és aturar-se en la cultura. Els clergues continuen dominant en l'escriptura, però ara la llengua catalana irromp amb força en la literatura, de la mà de Ramon Llull i del rei mateix. En el món del dret i la llei, en el qual excel·leix el conseller reial Ramon de Penyafort, la gran novetat, destinada a perdurar i consolidar l'estructura social, és la figura del notari reial.

La plàstica mostra, també, que el segle XIII és el moment d'un gran canvi: l'abandonament del romànic i l'inici del gòtic, l'art de les grans catedrals. I si de la sensibilitat artística passem a l'espiritual, haurem d'enregistrar novetats no menys significatives, lligades a l'efervescència de les ciutats. Pensem en els ordes mendicants (franciscans, dominics, mercedaris) que van aixecar els seus convents a ciutat precisament, un àmbit en què intuïen que la fe estava amenaçada.

Relacions exteriors

Quant a la política exterior, Jaume I, en plena maduresa, quan ja havia dirigit la conquesta de Mallorca i creat el Regne de València, va decidir renunciar a l'expansió ultrapirinenca que tan treballosament havien construït els seus predecessors des de feia dos-cents anys. Probablement temia un enfrontament directe amb la monarquia francesa que, de manera indirecta, el 1246 s'havia implantat a la Provença, arran del matrimoni de Beatriu de Provença amb Carles d'Anjou. I potser també va considerar que, entre els objectius de la política exterior, li calia triar els més realitzables i de resultats previsiblement millors, com podria ser en aquest cas la consolidació del domini sobre el Regne de València. Devia ser així com a Corbeil (1258) va abdicar dels seus drets a Occitània, a canvi que Lluís IX, dipositari dels drets dels carolingis, fes el mateix respecte de Catalunya. Un intercanvi que avui se'ns fa difícil d'avaluar, però que a l'època també podia tenir la seva importància.

Cap a la banda de ponent Jaume I va intentar, per via diplomàtica, incorporar Navarra, però no ho va aconseguir. Amb Castella es va portar una política ambiva-

lent, amb desacords (per la frontera valenciana, el matrimoni sicilià de Pere el Gran i la qüestió de Navarra), amb aliances (matrimoni de Violant d'Aragó, filla de Jaume I, i Alfons X) i amb col·laboració militar generosa, sense contrapartides aparents: conquesta o pacificació del Regne de Múrcia.

En el flanc meridional, un cop conquerit el Regne de València i conquerit o pacificat el de Múrcia, amb les terres d'Alacant, en profit de Castella, al-Àndalus restava reduït al Regne de Granada, contra el qual lluitarien en el futur Castella i la Corona d'Aragó unides o per separat. De moment, el problema era la relació amb els musulmans valencians. Vençuts, però majoritaris en el Regne de València, mantenien contactes amb Granada i el nord d'Àfrica, on devien trobar ajut per revoltar-se a finals del regnat.

La conquesta de Mallorca i Eivissa consolidava la presència catalana a la Mediterrània occidental, i el matrimoni de Pere, fill hereu de Jaume I, amb la princesa Constança de Sicília, el 1262, uns cinquanta anys després del de Constança d'Aragó amb Frederic II, rei de Sicília, preparava el terreny per al domini de la Corona a la Mediterrània central, zona on confluïen interessos dinàstics i mercantils. De moment, aquest enllaç no era causa de conflicte amb França i el papat, però el rei francès i el Papa no se'n van alegrar. I tampoc va agradar a Alfons X de Castella, que, pel fet d'aspirar a la corona imperial, no podia simpatitzar amb una aliança del Casal de Barcelona-Aragó amb els Hohenstaufen.

VALORACIÓ

La nostra valoració sortirà de la comparació de situacions abans expressades (la de principis i la de finals del regnat). Feta la valoració, observarem les opinions expressades tradicionalment pels historiadors sobre Jaume I, i considerarem, per acabar, l'actitud dels historiadors actuals o d'una part d'ells davant la figura del Conqueridor.

Comparació positiva

De la comparació de la situació de la Corona entre l'inici i el final de regnat, en destacarem quatre punts que justifiquen una valoració positiva del regnat:

1. Jaume I havia rebut del seu pare uns regnes relativament petits i deixava als seus fills una herència territorial i humana (volum de població) molt més gran. Si la missió d'un rei del segle XIII era oferir als seus vassalls els mitjans per dur a terme el creixement agrari extensiu, que mantenia la prosperitat de la societat feudal, no hi ha dubte que Jaume I va complir amb escreix.

2. Jaume I també deixava als seus hereus una monarquia més forta o amb més capacitat per ser-ho, pel fet que disposava de més mitjans (més rendes, més subsi-

dis, més ajuts), d'uns aliats més fermes i solvents (els homes de viles i ciutats del domini reial) i d'una organització del poder més sòlidament institucionalitzada.

3. També hi havia diferències entre la societat de principis del XIII, més tradicional i avui diríem *conservadora*, i la de finals, pel fet que aquesta era més dinàmica i emprenedora, més rica i culturalment diversa, i, sobretot pel que fa als cristians, més senyora del seu destí. Diem això pensant en les Corts i els règims municipals.

4. Evidentment no era una societat democràtica, perquè la majoria de la població, és a dir, les classes socials inferiors, es trobaven jurídicament discriminades i obligades a acceptar el jou senyorial. Però s'ha de retenir, d'una banda, que les servituds (almenys pel que fa a la pagesia cristiana) van quedar geogràficament circumscrites o quasi a la Catalunya Vella, i, de l'altra, que la incorporació dels ciutadans a les Corts i la creació de règims municipals van ser un progrés social i polític.

És clar que es podria discutir molt, i seria molt difícil arribar a un consens, sobre la part que s'ha d'atribuir al monarca i la part que s'ha d'atribuir al conjunt de la societat en aquestes millores o progressos, perquè és obvi que hi va haver de tot. No s'hauria d'oblidar que el segle XIII va ser el millor, des del punt de vista de les realitzacions materials, culturals i polítiques, en la història de les monarquies feudals europees, i, per tant, també va ser un segle de grans reis.

Consens polièdric tradicional

Jaume I és un rei sobre el qual s'han emès judicis diversos, molt entusiastes ahir, més reservats avui, però, en general, positius. És un consens polièdric i estrany perquè, en la valoració positiva del rei i el regnat, coincideixen persones i, en concret, historiadors, actuals i de passades generacions, d'idees polítiques i sentiments de pertinença diferents. Des del punt de vista de la tradició, per a valencians i mallorquins, Jaume I és el gran rei conqueridor, que amb la seva capacitat militar i visió política de futur va guanyar els territoris de les Illes i el País Valencià, i els va donar forma institucional creant el marc polític de desenvolupament de la seva identitat. Cap retret, doncs, per aquesta banda. Els castellans, pel seu costat, historiadors i erudits sobretot, han vist en Jaume I un rei hispànic o espanyol, orgullós d'aquesta condició (a les seves paraules en el *Llibre dels Feits* em remeto) i compromès, com els més grans reis castellans i lleonesos de l'edat mitjana, en la lluita comuna contra l'Islam: la Reconquesta. Han valorat també molt positivament els vincles familiars del rei amb la monarquia castellana i l'inestimable i generós ajut que va donar a Castella quan la revolta dels musulmans de Múrcia, el 1264-1265. Cap retret, tampoc, per aquesta banda. Aragonesos i catalans tenen en alta estima el rei, però els historiadors mostren menys entusiasme. Tots li reconeixen les dots militars, però es permeten discrepar, per raons diferents, de l'encert de les seves decisions polítiques. Els aragonesos, d'una manera o altra, conscientment o inconscient, són sensibles al

fet que el monarca, en crear el Regne de València, va frustrar les aspiracions de l'aristocràcia aragonesa d'unir València a Aragó i trencar així al seu favor l'equilibri de poder en el si de la Corona. La frustració s'accentua pel fet que, al seu entendre, van ser els aragonesos els que més esforç militar van aportar a la conquesta. El punt de vista de la historiografia catalana és diferent en la forma, però idèntic en el fons. Els medievalistes catalans entenen que la conquesta de Mallorca i València va ser el primer pas per a la configuració dels Països Catalans. El segon, més decisiu encara, seria el poblament (més uniforme a Mallorca i menys a València) amb emigrants de Catalunya. Però no es poden estar de lamentar internament que Jaume I no hagués fet prou per mantenir políticament units i sense esquerdes els vells i els nous territoris, els que havia heretat del Casal de Barcelona i els que va conquerir. Ferran Soldevila, el millor representant de la historiografia catalana tradicional, lamentava també que Jaume I no hagués defensat amb prou fermesa els interessos dinàstics, que al seu entendre eren també els nacionals, a Occitània, i li retreia que hagués estat ingènuament generós en recuperar per les armes el Regne de Múrcia per a Castella.

Història i ètica avui

En valorar el regnat de Jaume I, no és fàcil delimitar el pensament o anàlisi històrica heretada de l'actual, perquè s'interpenetren: els historiadors vivim en la cadena del temps i, per tant, expressem idees rebudes i pròpies, barrejades. En general, em sembla que no m'equivoco si dic que, a diferència dels nostres mestres, alguns historiadors actuals ens trobem incòmodes davant la figura del Conqueridor. Incomoditat davant d'un rei el major mèrit del qual, segons ell mateix pensava, era haver estat victoriós en la lluita contra els musulmans que habitaven les Illes i el País Valencià, haver-los pres la terra (quan no la vida) i haver-la repartit entre la seva gent. Incomoditat davant una gènesi nacional (o, si es vol, els fonaments llunyans d'una gènesi nacional), per tant, diferent de la que voldríem: pacífica i sense màcula, però gènesi nacional. Incomoditat, encara més, pel fet que la recerca històrica dels darrers decennis ha creat la imatge contraposada, i esbiaixada, d'una societat cristiana feudal i agressiva en front d'una societat islàmica no feudal i pacífica. Incomoditat, en suma, davant d'aquell sector del poble que s'obstina cada any a celebrar com a diada nacional l'aniversari de la data de caiguda de Mallorca i València davant les armes de Jaume I. Segur que entre nosaltres, historiadors, n'hi ha molts que en aquestes manifestacions només veuen irracionalitat i mitificació, però no seria gens difícil gratar en la superfície i veure, en la commemoració de les victòries militars, la necessitat sentida o pressentida d'afirmar-se com a poble, és a dir, de recordar els segles d'existència en la mateixa terra, i renovar la promesa de perpetuar-s'hi com a poble. Pot ser una manera equivocada, no ho sé, però és una manera.

Amb tot, confesso que aquest núvol d'incomoditat, potser més personal que altra cosa, diu més de nosaltres que de Jaume I. Mostra, em sembla, que som preten-

siosos i ingenus. És pretensions traslladar-nos vuit-cents anys enrere i, amb la nostra pell d'homes del segle xx-xxi, convertir-nos en jutges d'una altra societat i els seus dirigents, en lloc d'esmerçar l'esforç a entendre'ls. I seria ben senzill: n'hi hauria prou de recordar que les societats medievals en general rendien culte a la violència i creien justificat matar en nom de Déu. És ingenu perseverar en el maniqueisme dels violents i els pacífics, que fa abstracció de les divisions socials i del diferent captiveniment dels dirigents i dels homes de a peu d'una i altra societat. I, és clar, és ingenu oblidar o voler oblidar que en la gènesi llunyana o propera de les nacions sempre hi ha episodis de violència, creadora i defensiva.

Finalment, la incomoditat que als historiadors d'avui ens pugui causar la figura de Jaume I i, en general, la història de les lluites i conquestes dutes a terme contra els musulmans expressa, sospito, una feblesa analítica. Vull dir que els diagnòstics que fem sobre aquests esdeveniments militars i els consegüents processos de conquesta i colonització, i les interpretacions que bastim sobre la força dels uns i la feblesa dels altres, analitzades des de l'òptica dels respectius sistemes socials, estan bé i són enriquidores, però graten en la superfície perquè no expliquen les causes de fons de la dinàmica. Sembla que ens interessin més els efectes que les causes. Registrem els episodis de lluita, conquesta i colonització, i considerem si la societat resultant va ser feudal o colonial. Acotem la visió al temps i al lloc, però, si féssim ús de la història comparada per millor comprendre, veuríem que, en època preindustrial, la guerra, acompanyada de depredació i conquesta, ha estat un fenomen recurrent, que amb major o menor intensitat i amb resultats diversos han practicat tots o quasi tots els pobles coneguts: d'obediència cristiana, musulmana o el que sigui. L'extensió del fenomen bèl·lic en l'espai i el temps invita, per la seva generalització, a considerar l'existència d'un denominador comú, que expressaré en poques paraules: les societats no industrialitzades, en el si de les quals l'activitat econòmica dominant és l'agricultura, són, ahir i avui, societats subdesenvolupades, especialitzades en la pobresa, i per això afectades d'un alt grau de violència interna que, quan la situació ho permet, es transforma en externa.

Que ningú s'espanti! L'agricultura tradicional (ho diré de manera molt simple) és per ella mateixa una activitat econòmica de rendiment decreixent, en el sentit que, a mesura que s'incrementa la població, la producció per unitat (de terra i de persona) tendeix a minvar en lloc de créixer, és a dir, que augmenta el cost unitari de la producció, per tant, el preu del producte tendeix a pujar i, comparativament, baixa la remuneració del productor. Per contra, la indústria és una activitat de rendiment creixent, en el sentit que, a mesura que s'incrementa la producció, disminueix el cost de producció per unitat, per tant, el preu tendeix a baixar i, comparativament, augmenta la remuneració del productor. En conseqüència, només els països que s'industrialitzen poden crear una sinergia en virtut de la qual la indústria tira permanentment de l'agricultura i eleva la renda dels productors agrícoles. Òbviament, per molt desenvol-

lupada que estigués la manufactura, això no passava a la Corona d'Aragó el segle XIII: de fet, no va començar a passar a Europa fins als segles XVIII-XIX. Així, doncs, com arreu d'Europa a la mateixa època, i com avui al continent africà, la guerra neix de la incapacitat del sistema econòmic de crear les condicions materials necessàries per edificar una clima de pau durador. La diferència és que fa vuit-cents anys aquesta era una situació natural, de manera que un determinat nivell de pobresa devia ser, per als estàndards de l'època, un cert nivell de riquesa, que és el que devia passar a la societat catalana del segle XIII, i per a uns i altres la guerra resultava gairebé una manera de viure, per no dir de sobreviure. A molts llocs d'Europa, on no s'havia pogut inventar un enemic religiós o racial extern, la violència que surt de la pobresa (del rendiment decreixent de l'agricultura, si voleu) esdevenia un fet endèmic del teixit social, mentre que a la península Ibèrica aquesta mateixa violència s'expressava externament en la lluita entre cristians i musulmans, que conduïa a la conquesta i poblament de noves terres, un mecanisme que permetia distanciar en el temps les crisis pròpies de les societats agràries.

Una visió materialista, direu, però jo seguiré pensant que els constrenyiments materials estan, com a motor de fons, en l'origen de moltes guerres, potser quasi totes les de l'època preindustrial, però és clar que això, que és condicionament general, no eximeix de responsabilitat als dirigents. Per tant, el nostre Jaume I no ens és més simpàtic ni més antipàtic pel que acabo de dir, però potser sí que resulta més entenedor.